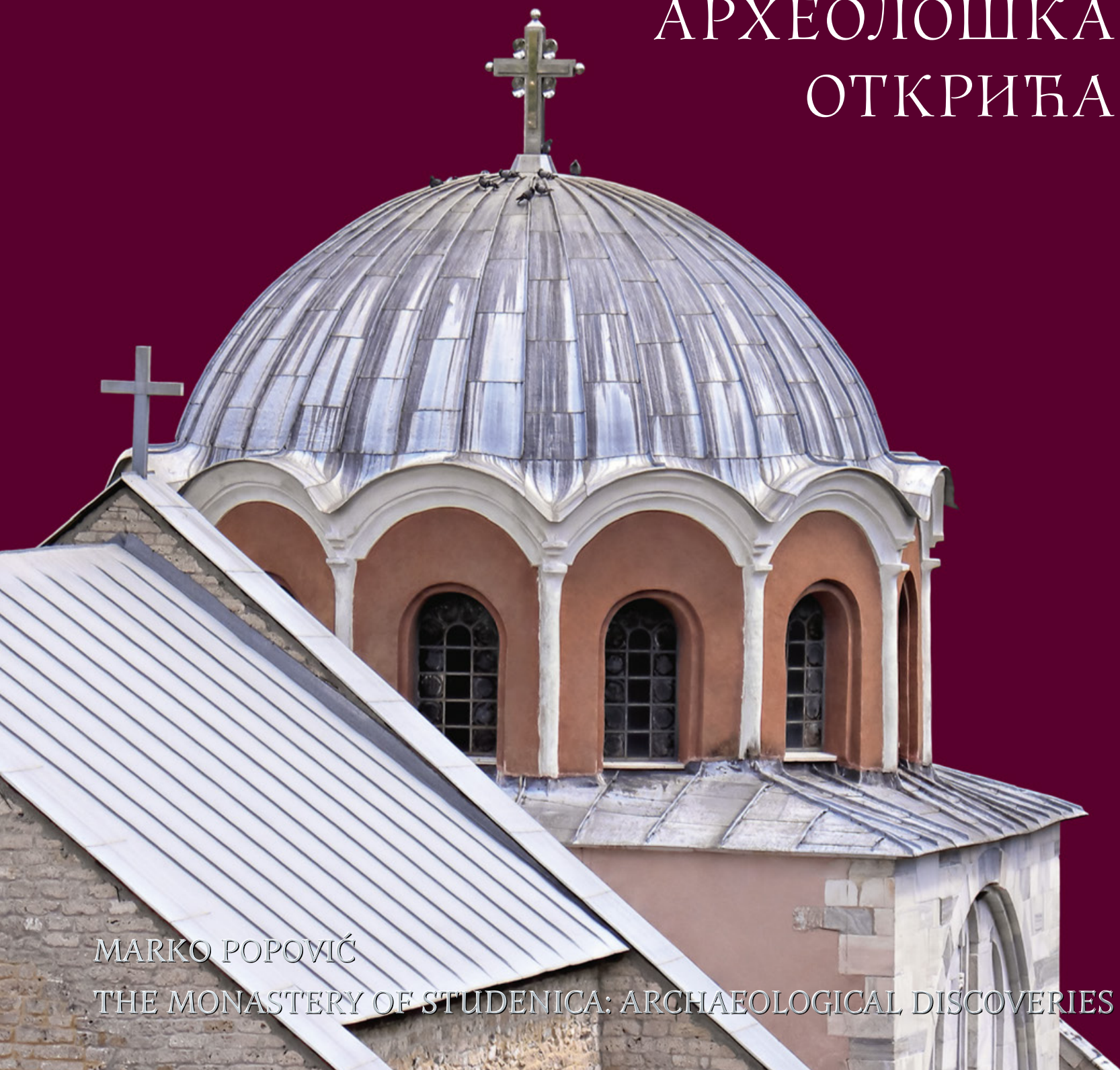

МАРКО ПОПОВИЋ

МАНАСТИР СТУДЕНИЦА

АРХЕОЛОШКА
ОТКРИЋА

MARKO POPOVIĆ

THE MONASTERY OF STUDENICA: ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES

Весна БИКИЋ

Хронолошки, технолошки и стилски оквири глеђосане керамике у Србији: пример манастира Студенице*

МЕЂУ ПРЕДМЕТИМА откривеним у току археолошких истраживања манастира Студенице керамика привлачи нарочиту пажњу. Пажњу подстиче, пре свега, значај самог комплекса, који је у средњовековној српској држави представљао узор не само у градитељском и духовном смислу већ и у погледу организације манастирског живота.¹ Из тога произлази и потенцијал за изучавање керамичког посуђа које се јавља у различитим археолошким целинама, на подовима објеката, у нивоима рушења, отпадним просторима и слојевима нивелација. Вредност ове грађе је препозната још у програму сондажних археолошких истраживања, спроведених током осамдесетих година прошлог века, када је керамичко посуђе послужило као речита илустрација културне стратиграфије налазишта.² Недавно окончана систематска истраживања, која су, с прекидима, спровођена од 1989. године, донела су нов квалитет у изучавањима средњовековне керамике, с обзиром на много већи узорак материјала који, при томе, потиче из јасно дефинисаних и прецизно датованих контекста.

О неким аспектима керамике откривене у манастирском комплексу речено је у основном тексту ове публикације, у којем је изложена и анализа функционалних и типолошких скупина, а изнети су и главни закључци произашли из примарне обраде и анализе грађе из археолошких целина (стр. 211–218).³ Међутим, поједине скупине, као и одређене појаве у материјалу из садржаја одређених просторних целина свакако заслужују додатни коментар и детаљнију анализу. Једна од таквих скупина је глеђосана керамика коју, поред несумњиве атрактивности, одликује

и велика количина налаза у свим функционалним скупинама – реч је о близу 60% од укупне количине статистички обрађеног материјала.

Није случајност да употреба и израда глеђосаног посуђа у раздобљима средњег века заокупља појачану пажњу истраживача. Интересовање је изражено нарочито у новије време, јер је приступ методама из природних наука лакши те оне имају све ширу примену у анализама археолошке грађе. За подручје некадашњег византијског комонвелта је уобличено неколико основних истраживачких питања која су у вези с применом глеђи у раздобљима

* Текст је резултат рада на пројекту *Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва* (бр. 177021) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Kalić 1988; Благојевић 1988.

2 Јанковић 1986; Пејовић 1988. Поједини од раније објављених налаза посуда овде нису детаљно разматрани, будући да из расположиве документације није било могуће са потребном поузданошћу реконструисати контексте у којима су откривени. Уз то, лични увид у технолошке особине тих примерака у највећем броју случајева није могао бити потпун, јер је претходно урађена обимна реконструкција првобитног изгледа примерака.

3 У тексту М. Поповића дати су цртежи керамичких посуда, па ће стога у овом прилогу поред упута на слике (фотографије) бити наведене и ознаке илустрација из основног текста публикације. Све приложене фотографије је снимила ауторка текста (документација Археолошког института), а илустрације је обликовала Александра Суботић. Реконструкцију посуда је урадио Небојша Божић.

касне антике и у ранијим столећима средњег века, односно с рецептурама глећи и континуитетом технике глеђосања, затим утврђивањем радионица за израду луксузне глеђосане керамике, као и са изучавањем карактера и обима регионалне производње у државама које баштине византијску културу.⁴ Досадашњи археолошки и археометријски резултати су доста речити,⁵ мада нису на одговарајући начин уклопљени у јединствен истраживачки оквир, тако да поуздани одговори на поједина питања још увек измичу, нарочито за керамику из раздобља 13. века.⁶

Извесно је, међутим, да глеђосана керамика представља важан феномен, феномен који превазилази керамичке студије у ширем значењу тог појма. Тумачења хронологије различитих производа и њихових технолошких одлика директно се тичу организације привреде, пре свега искоришћавања природних ресурса, производње и трговине, као и социокултурних образаца, што су свакако неке од средишњих тема и српске медијевистике. Стога ће, неминовно, раније изнета запажања и закључци овде бити поновљени, и то у циљу не само утврђивања истраживачких оквира глеђосане керамике у средњовековној Србији (и на Балкану) већ и отварања простора за будуће интердисциплинарне студије.

Хронологија потрошње и области порекла

Глеђосане посуде се јављају за све време живота у манастиру, од његовог оснивања у последњим деценијама 12. века па закључно са првом великом обновом комплекса у првој половини 15. века. Анализа врста посуда и њихова појава у археолошким целинама је врло речита у смислу хронологије и образаца потрошње. Ипак, за разлику од етапа градњи и обнова манастирских здања, које су захваљујући историјским догађајима прецизније одређене (хоризонт II и потхоризонти III-а и III-б), хронологија керамике је остала у оквирима два главна раздобља – обухватила је позни 12. и махом 13. век, односно раздобље 14. и прве половине 15. века. У појединим случајевима могу се сугерисати хронолошке нијансе, тако да глеђосане посуде, на недвосмислен начин, сведоче о низу промена које су одраз, поред осталог, понуде и потражње луксузне трпезне керамике у датом раздобљу у византијском свету.

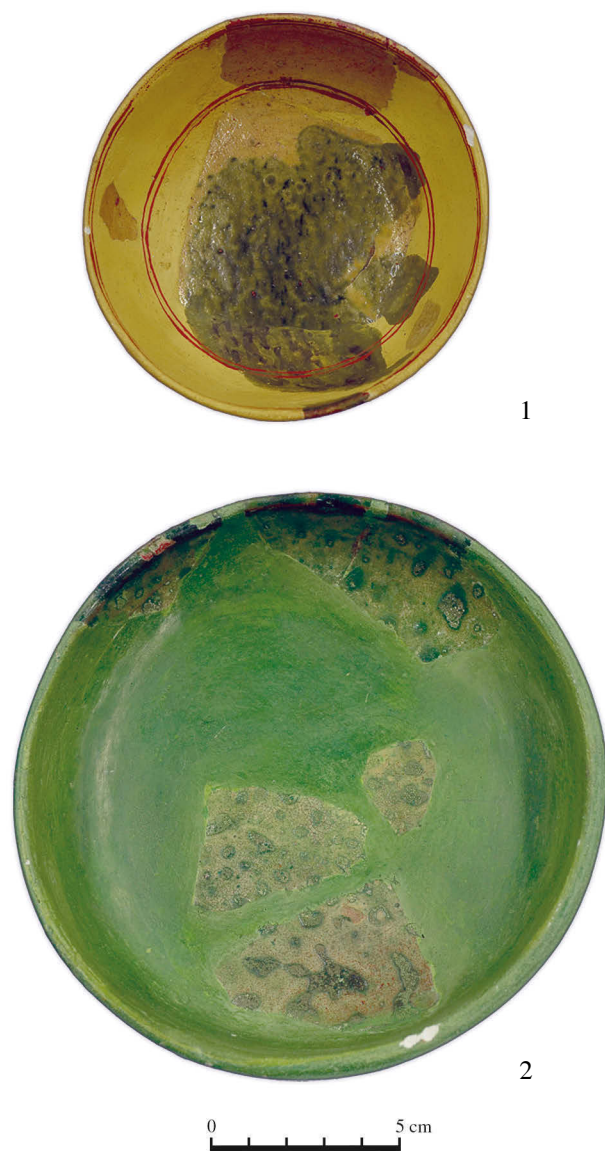
У скупини налаза који потичу из првог столећа живота у манастиру, најранијим налазом може се сматрати зелено глеђосана здела са сграфито мотивима у виду осмица и крљушти, чији су уломци нађени у нивоу грађења припрате Богородичине цркве (кат. бр. 83а, сл. 1).⁷ Иако

Сл. 1. Делови византијској сграфитно тањира, 12. век

фине фактуре, на прелому се местимично уочавају веома крупне честице песка, док је боја печења неуједначена, од црвенкастожуте (5YR 6/6) до светлосиве (7.5 YR 7/0). Препознатљив мотив осмице, или преплета, јавља се у бројним варијантама на жуто или зелено глеђосаним посудама из тзв. средњег византијског периода, претежно 12. века.⁸ У већини случајева је реч о тањирима и, мање, зделама на којима тај мотив, комбинован са ситним, густо урезаним линеарним детаљима, заузима широко поље средишњег медаљона.

У материјалу из манастира Студенице су препознате зделе које по својим карактеристикама припадају скупини тзв. прсканих (мраморизираних) посуда. Осим украса, њих повезују и црвена боја тела (2.5YR 5/8) и профилација стопе са плитким жлебом. Код мале зделе (сл. 2/1) сликано је зеленим пигментом, што је у комбинацији са жутом глазуrom створило јак контраст, док је на плиткој здели (сл. 2/2 и 132/3) украс дискретнији, будући да је постигнут у једној, зеленој боји. У свом изворном виду, украшавање техником прскања или мраморизације подразумева неколико колорних комбинација са браон, зеленим и окер пигментима, било да се изводи на белој боји посуде након првог печења или преко белог премаза.⁹ Слично колориту, разноликост се уочава и у формалним и технолошким одликама, које указују на етапе у производњи. Ова врста трпезне керамике израђивана је, оквирно, у раздобљу између средине 12. и средине 13. века и дистрибуирана је широм Византије, а у значајној количини и у византијска средишта на Балкану.¹⁰ Стицајем околности, за студеничке зделе не постоје прецизни подаци о месту налаза, па се стога о времену њиховог доспећа у манастир може говорити само посредно, поређењем општих формалних и технолошких особина примерака различите хронологије. Тако би се за ове зделе, унеколико различите у односу на типичне производе средњег византијског периода из, на пример, Београда, Браничева и Раса, пре могло сугерисати позније датовање – у оквирима прве половине

Сл. 2. Зделе украшене техником прскања (мраморизација), прва половина 13. века

13. века. Приближна хронологија је предложена и за посуде са подручја Бугарске.¹¹

Током 13. века, глеђосано посуђе се у манастиру користило у приличној мери. Речито сведочанство у том смислу пружају два илустративна археолошка контекста. Реч је о примерцима зелено глеђосаних здела: три, од укупно 15 посуда – над подом од набоја у грађевини III-а и четири, од око 20 посуда – на простору са пећима и ватриштира у југоисточном делу порте, на којем су касније подигнуте грађевине IX и X, говоре о приближној, доста високој

заступљености трпезне керамике (кат. бр. 7, 8, 13, 20, 21; сл. 3/1–3/5 и 81/1–3, 122/10, 131/5, 6).¹² По својим морфолошким одликама, оне припадају широј скупини здела на ниској прстенастој стопи, које се сматрају типичним византијским производом комнинске епохе.¹³ Глазуре су у неколико нијанси зелене боје, од тамнозелене до сивозелене, заправо зелене са оловним сјајем, и нанете су директно на површину суда или преко белог премаза. Осим једнобојне глазуре у зеленој или жутој боји, такве зделе су украшаване fino урезаним (сграфито) мотивима, највише флоралним детаљима и представама животиња и птица. Међутим, у односу на производе комнинске епохе, боја тела посуда је унеколико другачија – у нијансама је црвене и смеђе (2.5YR 5/8, 5YR 5/6, 10YR 4/2). Уз то, поједини примерци имају у саставу глине ситне честице кречњака, јасно видљиве на прелому. Неке од поменутих особина

4 На пример: Armstrong, Hatcher 1995; Tite et al. 1998; Arthur 2007: 176–178.

5 Sanders 1987; Papanikola-Bakirtzi, Dauterman Maguire, Maguire 1992; Papanikola-Bakirtzi 1999; Bikić 2000; Борисов 2002; White et al. 2006; Damjanović et al. 2011; Holclajter-Antunović et al. 2012; Waksman et al. 2014.

6 Бољем разумевању керамике из 13. века су упутима, саветима и релевантном литературом помогли Памела Армстронг (Pamela Armstrong, University of Oxford), Сауро Ђеличи (Sauro Gelichi, Università Ca' Foscari, Venezia), Гај Сандерс (Guy Sanders, American School of Classical Studies at Athens, Corinth Excavations) и Пол Артур (Paul Arthur, Università del Salento, Lecce), те им стога и овом приликом срдечно захваљујем.

7 Овај ниво одређује скупни налаз византијског новца царева Манојла I Комнина (1143–1180) и Андроника I (1183–1185): Јанковић 1986, 7–8. Посуда је објављена у: Бајаловић Хаџи-Пешић 1997, сл. 3/4, 5b, 148–150; Bikić 1999, 145–147, Fig. 2/2.

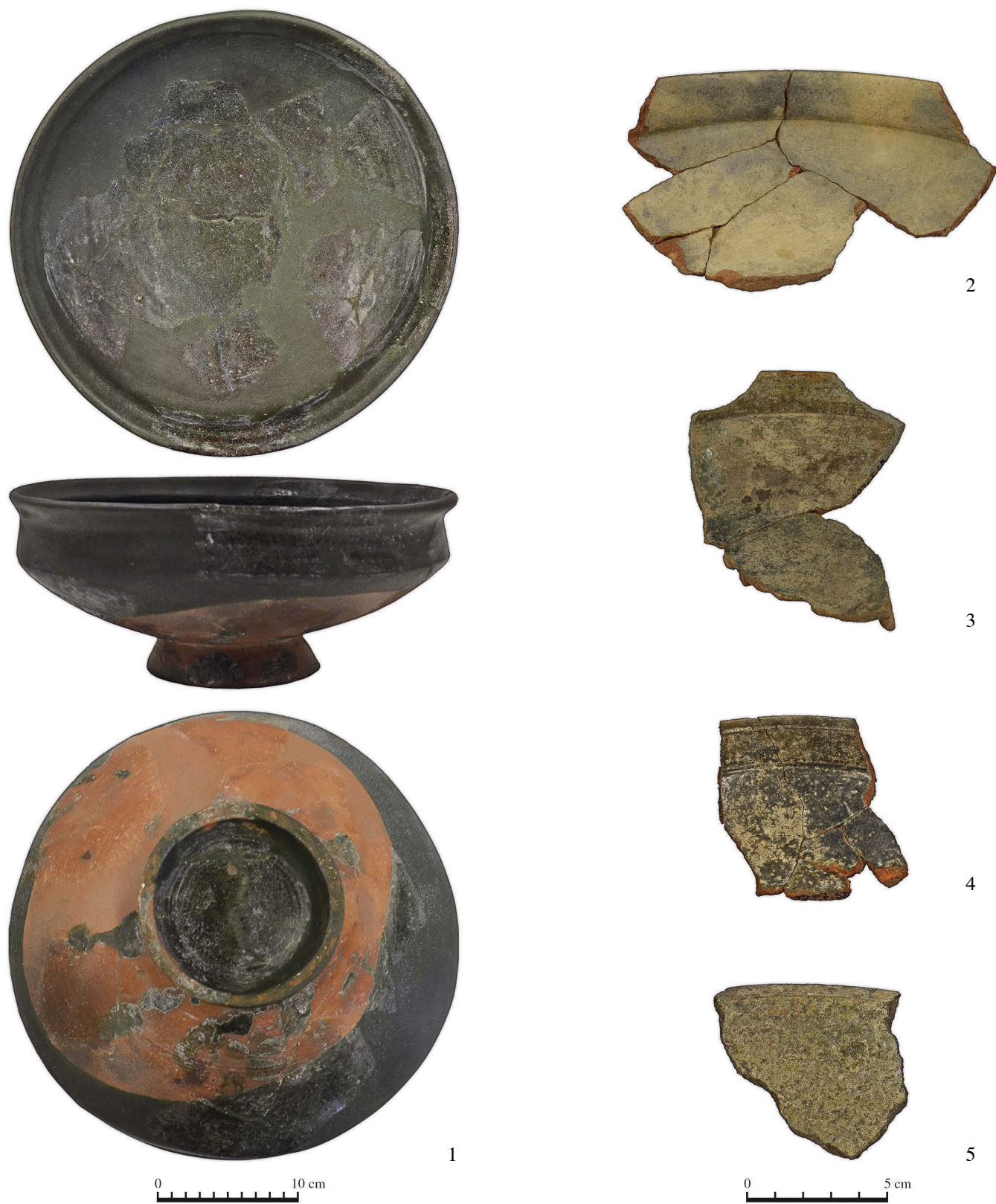
8 Demangel, Mamboury 1939: Figs. 184/3, 185/1; Hayes 1992: Pl. 10d; François 1995: Figs. 14–15; Spieser 1996: Taf. 11/181, 182; Papanikola-Bakirtzi, Mavrikiou, Bakirtzis 1999: Cat. Nos. 95–109; Јакобсон 1979: Рис. 74/3; Barnea 1967: Figs. 150/6; Borisov 1989: Fig. 285.

9 Morgan 1942, 84, Pl. XVIII/i, j; Stevenson 1947, Pls. 23/7–10; 24/5, 9, 11, 15; 25/1–4, 7, 10; Hayes 1992, Pl. 7/i.

10 Bikić 1999, 150; Babić 1971, 50, Fig. 2/9, Pl. III/9; Borisov 1989, Figs. 265–266.

11 Георгиева 1985, Обр. 58; Борисов 2002, Обр. 36.

12 Непоремећен културни слој из истог раздобља, с краја 12. и прве половине 13. века, откривен приликом истраживања 1982. године у сектору Источне капије (Црква Св. Димитрија), садржао је и налазе три глеђосана тањира (кат. бр. 59, 59а и 60, сл. 131/1, 2, 4), в. и: Јанковић 1986, 18–19, сл. 7/1–4; Пејовић 1988, 63–64, кат. бр. A22, A24, A29.

Сл. 3. Зелено глеђосане зделе, 13. век

Сл. 4. Делови великих тањира (чинија) са представама риба, 13. век

Сл. 5. Део протомајолика зделе, 13. век

упућују на још једну скупину са којом се наши примерци могу компарирати. Уз специфичну боју глеђи, оштра профилијација рецепијената има доста сличности са тзв. металнираним посудама (Metallic Ware), деривату јужноиталијанске протомајолике, које се током 13. века јављају у областима Латинског царства на Пелопонезу.¹⁴ Сасвим нарочит манир израде огледа се код тих посуда и у глеђосању унутрашње стране прстенасте стопе, што је одлика и једног од наших налаза (сл. 3/1, кат. бр. 21).

Међу глеђосаним посуђем привлаче нарочиту пажњу уломци од два тањира са представама риба (кат. бр. 83б; сл. 4), који су нађени на истом месту, у нивоу засипања Грађевине III-а, заправо привременом отпадном простору који се формирао у току друге половине 13. века. То би значило да су тањира могли бити набављени у раним деценијама истог века. У оба случаја су сачувани делови дна посуда, без наговештаја о изгледу рецепијената, мада је,

због пречника од око 40 цм и равне површине дна, извесно да су у питању велики тањира или чиније. И декорација показује правилности у избору мотива: у медаљонима који окружују дна посуда, ситне рибе и кругови са туфнама у међупросторима су изведени комбинованом техником урезивања и сликања белом бојом, а преко површине је, као завршница, нанета жутозелена глазура. Међутим, осим очигледне разлике у начину сликања, различите су и врсте приказаних риба, а на примерцима је такође и глеђ различите нијансе и густине. Слично претходно разматраној скупини, и у случају великих тањира је уочена разлика у фактури и боји посуда, али и сличност са појединим зелено глеђосаним зделама.

Сасвим изузетну појаву у студеничком материјалу представља део зделе (или тањира) са сликаним украсом (кат. бр. 84а; сл. 5), који је нађен у нивоу ватришта у југоисточном делу порте (касније Грађевине IX), заједно са раније разматраним зелено глеђосаним зделама. Беличасторозе боја тела посуде (7.5YR 8/4), дебео нанос белог премаза, украс сликан браон пигментом и врло танак слој глазура упућују на протомајолику, класу керамике која је израђивана у областима Италије током 12–13. века.¹⁵ Подсећања ради, класу протомајолике одликују бројне варијанте форми, мотива и колорних шема у којима се комбинују тамнобраон, жута, плава и зелена боја, што индицира израду у више међусобно повезаних радионица.¹⁶ И поред тога, у начину израде и украшавању производа постоје правилности, према којима се распознају места израде али и конкретне радионице. Тако се колорит и декоративна шема примерка из манастира Студенице могу повезати, пре свега, са радионичким стилем из јужне Апулије, и то из области Салента, у касном 13. веку.¹⁷ На исти регион порекла упућују и резултати хемијских анализа испитаних узорака из Коринта и јужне Италије.¹⁸

Пред крај 13. века је у манастир доспело још неколико особених трпезних здела. Жуто глеђосане посуде, нађене

13 Brett, Macanlay, Stevenson 1949, Pls. 18/8–10, 20/10, 14, 16, 22, 32; Παπανικόλα-Μπακίρτζή 1989, Figs. 12–13; François 1995, classe C; pc 5–6; Papanikola-Bakirtzi, Mavrikiou, Bakirtzis 1999: Cat. Nos. 3, 21; Борисов 2002, Обр. 78/6, г.

14 Sanders 1987, 175–178, Fig. 4/13.

15 Patitucci Uggeri 1985, 344–352; Mangone et al. 2009, 134–143.

16 Whitehouse 1980, 77–81.

17 Sanders 1987, 166–167, Fig. 3; Riavez 2000, 444–445, Tav. I/1–6, II/1, 2, 4; MacKay 2001, 178–179, Fig. 9.

18 Megaw, Jones 1983, 262.

Сл. 6. Жуто глеђосане зделе, касни 13. век

у привременом отпадном простору који је настао непосредно пре подизања грађевина V и VII, по свему судећи у првој половини 14. века, умногоме одражавају препознатљиву византијску естетику. При томе, реч је о засебним врстама производа. По сграфито стилу, који комбинује fine урезе и широке потезе, две идентичне зделе са представом голубице (сл. 6/1, 3 и 94/1, 131/3) блиске су производима из каснијег византијског раздобља.¹⁹ Поред декорације, њихов византијски манир израде потврђују црвенонаранџаста боја тела (2.5YR 6/8) и третман површине са сјајном жутом глазуром. За разлику од њих, трећа, црвено печена (2.5YR 6/6) здела одликује се украсом у виду урезаних концентричних кругова и жутонаранџастом глазуром (сл. 6/2 и 976/5). Управо су то особине по којима се одређује припадност доста великој скупини тзв. Zeuxiprus посуда, названих према налазу из истоимених терми у ареалу хиподрома у Константинопољу.²⁰ У важећој хронолошкој класификацији цеуксипус посуда, које су биле актуелне у касном 12. и у 13. веку, примерци са особинама какве има здела из манастира Студенице били би, оквирно, у раздобљу латинске управе.²¹ Међутим, својим укуп-

ним изгледом она представља својеврсну имитацију оригиналног производа, и то једну од више верзија рађених крајем 13. века.²²

Током 14. и прве половине 15. века манастир Студеница доживљава просперитет, који је јасно изражен и у археолошким налазима, пре свега у керамици. Количина керамичких посуда је значајно већа у односу на претходно столеће, а уз то је очигледна и разноврсност форми, нарочито у скупини трпезне керамике. Међутим, највећа промена се огледа управо у статусу глеђосане керамике. Уз чињеницу да више од половине укупно откривених посуда има површину заштићену или украшену глазуром, можда је и значајније то што се оне јављају у обе функционалне групе – и међу трпезним и међу кухињским посуђем, укључујући и огњишну керамику.

У односу на претходно столеће, глеђосана керамика има сасвим другачије формалне, технолошке и декоративне особине. Према укупном изгледу, а највише по масивности посуда и по украсу заснованом на линеарним и флоралним мотивима, грађа из манастира Студенице се сврстава у шири занатски круг, у касносредњовековну ке-

Сл. 7. Глеђосани ођишни лонци, раздобље 14. и раној 15. века

рамику Балкана.²³ Ипак, њен карактер се најбоље сагледава у регионалном контексту, међу материјалом са подручја Раса и касније Моравске Србије, у одговарајућем историјском, економском и социјалном контексту. У формалном погледу, глеђосано посуђе је доста униформно. Међу посудама намењеним кувању јела и складиштењу намирница, глеђосану површину имају, у највећем броју, лонци са дршком, као и поједини други, мање заступљени примерци (кат. бр. 22, 23, 25, 27). С друге стране, препознатљиво трпезно посуђе представљају зделе калотастог облика, често са двома наспрамно постављеним водоравним дршкама (кат. бр. 1, 16), и крчази јајоликог облика, са округлим отвором или отвором обликованим у виду кљуна (кат. бр. 41, 51). Осим њих, има доста и буклија (кат. бр. 76–78), али и неких неуобичајених облика, попут пехара који обликом подражава стаклене посуде (кат. бр. 80).

Керамика из манастира Студенице се по својим особинама, које су претходно запажене на материјалу из манастира и утврђених градова средњовековне Србије, уклапа у производни и декоративни стандард епохе. У том смислу, глеђосано кухињско посуђе, а пре свега лонци са дршком (сл. 7 и 120/1–4, 132/6, 8–10), има паралеле у материјалу из Цркве Св. Петра код Новог Пазара, Ђурђевих ступова, Маглича и Сталаћа,²⁴ док је трпезно посуђе доста слично са налазима из манастира Сопоћани, Градац, Нова Павлица, као и из Магличког замка.²⁵ Извесне сличности се

уочавају и са посуђем из манастира Светих арханђела код Призрена.²⁶

Поменути примери и паралеле претпостављају израду керамике у домаћим радионицама, што је иманентно свим европским друштвима касног средњег века. Јасне наговештаје у том правцу, с обзиром на сличност у минералашком и хемијском саставу трпезне глеђосане керамике и локалне сировине (глине), дају прелиминарни резултати недавно обављених петрографских и физичко-хемијских анализа који се односе на керамику из области Раса.²⁷ У случају Студенице, за сада постоје јасне индикације да је поједино посуђе наменски прављено за манастир. Реч је о скупини готово идентичних глеђосаних здела (нађено

19 Papanikola-Bakirtzi 1999, Cat. Nos. 203, 204; Papanikola-Bakirtzi, Mavrkiou, Bakirtzis 1999, Cat. Nos. 259, 260.

20 Megaw 1968; Megaw, Jones 1983; Megaw 1989.

21 Megaw 1968, 68–74; Megaw 1989, 260.

22 Armstrong 1992.

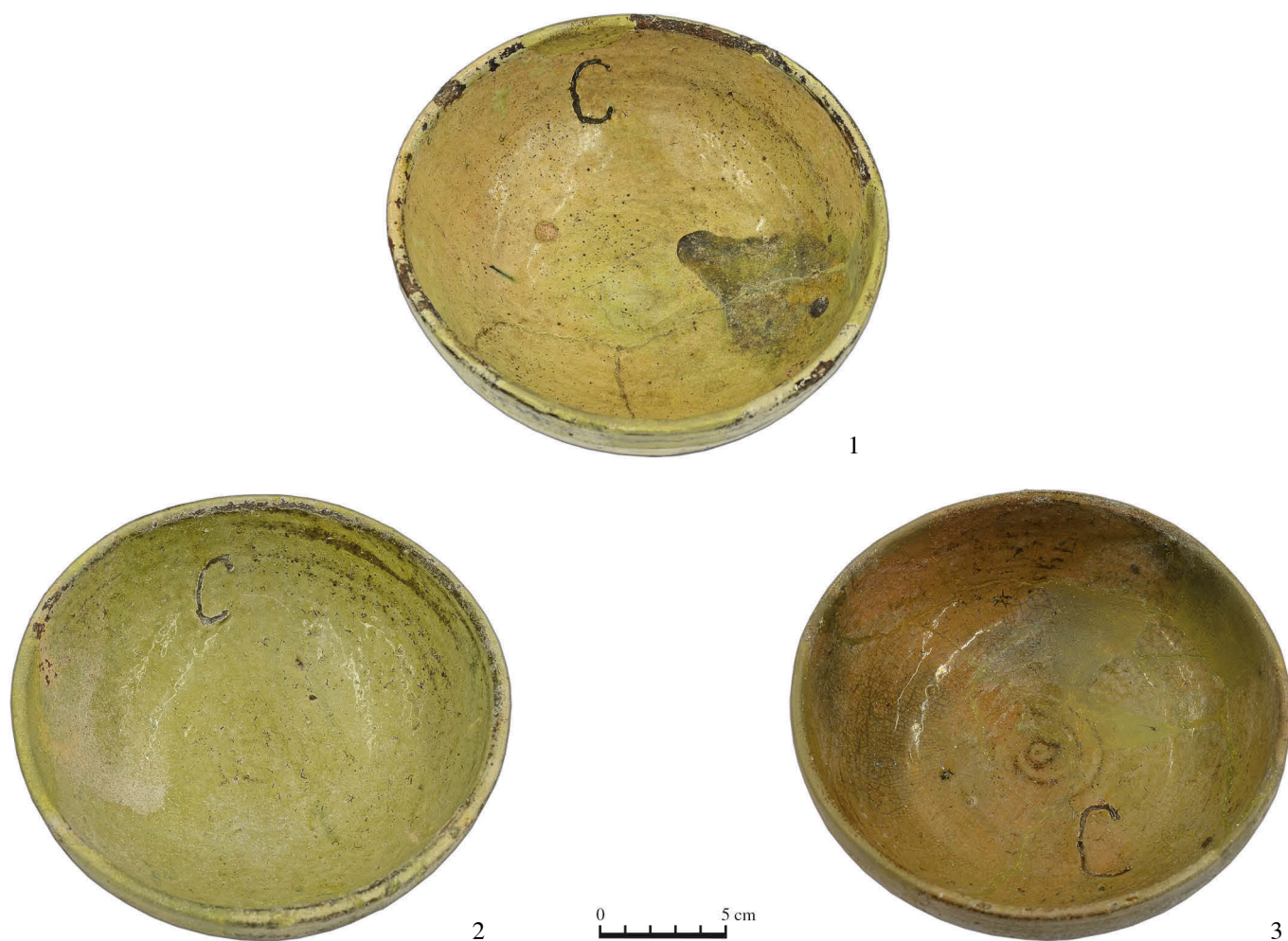
23 На пример: Георгиева 1974; François 2010.

24 Љубинковић 1970, Т. IV; Зечевић, Радичевић 2001, сл. 3; Popović 2012, sl. 82/2, 3, 89/6, 105; Minić, Vukadin 2007, sl. 41/6–13.

25 Јуришић 1983; Јуришић 1989, сл. 38–44; Јуришић 1991, 73–85; Бикић 1996, 283–285, сл. 3; Bikić 2012; Popović 2012, sl. 106.

26 Бикић 1996, сл. 3.

27 Damjanović et al. 2011, 828.

Сл. 8. Зделе са ознаком власништва манастира Студенице, 14. век

их је укупно четири) које имају сразмерно велико слово „С“ унутар реципијента (сл. 8 и 122/3, 4, 132/1). То су у до сада расположивом материјалу и једини примерци са истакнутим знаком *власништва* манастира Студенице. Слово је урезано применом технике урезивања, дакле након наносења премаза а пре печења посуде, што говори о унапред познатом кориснику и јасној намери грнчара да то означавањем потврди.

С друге стране, појава једне од тих здела која није завршена, у смислу да јој није нанет заштитни слој глеђи, нужно иницира питање: није ли, можда, на манастирском поседу могла да буде организована израда посуђа, свакако у обиму који би пре свега задовољавао потребе братства? На ову претпоставку би упућивали конструктивни елементи керамичких пећи, у виду глиненних шипки и тан-

ких извијених елемената, који су откривени груписани у источном делу комплекса.²⁸ Пећи са таквим ослонцима за посуде су први пут препознате приликом истраживања радионице за израду керамике у Серу, која је деловала у раздобљу 13–14. века.²⁹ Иако ови налази јасно упућују на израду керамике у манастирском комплексу, у овом тренутку није могуће са довољном поузданошћу утврдити да ли се они могу довести у везу са израдом трпезне керамике или, можда, само са неглеђосаним и глеђосаним огњишним посуђем, с обзиром на трагове глазури на појединим конструктивним елементима. У том смислу, поуздане одговоре о месту израде и карактеру керамичког посуђа за потребе манастира пружиће тек резултати петрографских и физичко-хемијских анализа који се очекују у блиској будућности.

Производне одлике и примењене технике

Српско средњовековно глеђосано посуђе представља у потпуности уобличену класу керамике, у којој се препознају две функционалне групе – кухињско и трпезно посуђе. Иако сличне у основним цртама, међу њима се макроскопски уочавају одређене особености које су последица технологије и примењених поступака у процесу израде посуда, односно предвиђене намене. Пре свега треба истаћи сличан састав тела посуда, са примесама ситних зрна песка и кречњака. На прелому, већина показује уједначену слику, сличну гранулацију и доста правилан распоред честица примеса, што открива завидну вештину у припреми грнчарске глине и ротирања на витлу. Посуде су различите боје, од јарке црвене до смеђе и сиве, претежно уједначено печене. Све поменуте нијансе примењене су у обе групе, при чему су утврђене одређене правилности на релацији врста посуда – дебљина зида – температура, тј. процедура печења. Примера ради, кухињски лон-

ци и сликани трпезни крчазии бокали претежно имају смеђу боју тела, а различите дебљине зидова, док сграфито керамику, која готово по правилу има дебље зидове, одликује црвена боја тела. Са већом доследношћу се, такође, уочава већа тврдоћа посуда из групе кухињске керамике, наспрот сразмерно мекој структури трпезног посуђа, што све јасно указује на другачије смесе глине и, свакако, на процедуре печења.³⁰ Комбинација дебљине и тврдоће зида представља најзначајнији критеријум по коме се посуђе из манастира Студенице разликује у функционалном смислу.

Посуђе је обликовано на грнчарском витлу, с тим да трагови ротације нису увек наглашени на унутрашњим површинама. Готово по правилу, трпезно посуђе има дебље зидове од кухињског. Независно од дебљине зида, посуђе у највећој мери није симетрично, некад је и са врло видљивом разликом у профилацији страна (сл. 7). Уз то, примењују се трагови „зидања“ у виду неравнина, и то највише у зони обода. Такође, догађа се да су дршке код

Сл. 9. Делови бело сликаних посуда, раздобље 14. и раној 15. века

Сл. 10. 1, 2, 4, 5 – сликане посуде; 3 – страфишио здела, раздобље 14. и раној 15. века

крчага и бокала, уместо управне у односу на линију отвора, приметно укошене, а да отвор код здела није правилно обликован, округло, већ има значајних искривљења (сл. 10, 11/1). Поменуте неправилности могу бити одраз различитих фактора, нпр. вештине мајстора или брзине израде, а најчешће се појављују у случајевима када посуда није добро центрирана, као и приликом скидања с витла или у процесу сушења.³¹ У случају зделе искривљеног

отвора, непажњу грнчара у току украшавања одао је отисак прста на унутрашњој страни обода (сл. 10).

Независно од намене, глеђосано посуђе је готово у потпуности украшено, с тим да су примењене основне технике, засноване на урезивању и сликању. На кухињским лонцима је украс сведен и ограничен на горњи део реципијента, тако што су алатком у виду чешља извођени водоравни паралелни урези, при чему су на лонцима са дршком,

Сл. 11. Бело сликани крчази, раздобље 14. и раној 15. века

Сл. 12. Сграфитно тањир са мотивом кругова, раздобље 14. и раној 15. века

као додатни украс, четкицом сликане беле туфне у зони обода (са спољне и/или унутрашње стране), често бела трака преко уреза, док је сликање широких трака у различитим правцима сасвим спорадично (сл. 9/1–9/4 и 120/1–14, 121/5, 9). У већини случајева је преко површине нанета маслинаста глазура, а сасвим изузетно се јавља жута.

За разлику од кухињског, трпезно посуђе је умногоме декоративније, што одсликава и важну естетску компоненту садржаја трпезе. Сасвим неуобичајено, једнобојног глеђосаног посуђа у материјалу из Студенице готово да и нема, већ се испод глеђи јавља сликан или сграфито украс. На сликаном посуђу је уочено свега неколико решења и сва су настала комбиновањем зеленожуте глеђи са белим пигментом. У сликању четкицом се уочавају претежно једноставни предлошци изведени широким потезима, различите правилности и прецизности (сл. 9/5, 11, 12 и 122/6, 123/5–7), где је белом бојом сликано директно на површину суда. Само у случају једне зделе је уочена употреба зеленог пигмента за мрежасту украс. Још неколико здела са идентичним украсом откривено је у току археолошких истраживања у манастиру Градац.³² За разлику од сликања четкицом, техника сливања је изведена зеленом бојом преко белог премаза, а жутозелена глазура је различите нијансе и интензитета (сл. 10/2, 4). Уз то, овако изведен украс јавља се готово искључиво на отвореним реципијентима, зделама и тањирима.

Сграфито керамика представља скупину која је најзахтевнија у погледу технике израде, али је истовремено и најатрактивнија. То се јасно уочава и на једнобојним посудама. Велики тањир са круговима (сл. 12) сасвим је изузетан пример примене технике урезивања мотива директно на површину. У осталим случајевима, попут раније помињаних здела са урезаним словом „С“ (сл. 8) или примерака са флоралним предлошцима (сл. 13/2, 14/2, 3 и 123/1–3, 12, 132/12), урезивање је изведено на традиционалан византијски начин, након што је површина третирана белим премазом, тако да након печења мотиви остају тамни, јасно истакнути у односу на позадину. Заједничка свим примерима је глеђ у нијансама зелене боје – од жутозелене до маслинасте.

28 Ови налази ће бити предмет посебне студије.

29 Papnikola-Bakirtzi, Dauterman Maguire, Maguire 1992, 31–32, Figs. 21–22.

30 Уп.: Rice 1987, 354–357; Tite 1999, 220.

31 Rye 1981, 74–80.

32 Јуришић 1989, сл. 44.

Сл. 13. Трпезно сграфитно посуђе, раздобље 14. и раној 15. века

Техника бојеног сграфита је свакако најдекоративнија, што у пуној мери потврђују и студенички примерци, а пре свих крчази и бокали. Слично једнобојним посудама, и овде је украс урезан у бели премаз. Међутим, за разлику од једнобојне скупине, овде је, због сликања жутиим, зеленим и смеђим бојама и безбојном сјајном глазуром, постигнут сасвим другачији ефекат (сл. 13, 14/1, 4, 7). Општи је утисак да је сграфито посуђе рађено са више пажње од сликаних посуда. То свакако изискује сама техника, нарочито у случају великог контраста, каква је на колорном сграфито посуђу и где су несигурности у цртежу или неке друге мањкавости упадљивије.

Између мотива и колорита

Керамика 14. и раног 15. века је доста добро позната, при чему је нарочито пажљиво изучено украшено трпезно посуђе, захваљујући труду пре свега претходних генерација истраживача.³³ Поједини сетови посуда, попут оних из Сталаћа или Новог Брда, речити су у толикој мери да су постали епоними за поједине врсте посуда, односно декоративне стилове. И поред свега тога, утврђивање регионалних одлика материјала, које проистичу из упоредне анализе хронологије, технологије и украса стила, још увек измичу. Утолико је драгоцене посуђе из дефинисаних археолошких контекста, попут ових из манастира Студенице, које уз то одликује и значајна количина налаза.

Запажања о избору мотива и колорита глеђосаног посуђа односе се у највећој мери на примерке украшене сграфито техником, и то на обе његове подврсте – и једнобојне и бојене. Идентично раније објављеним примерцима, сграфито украс је рађен комбинавањем једне врсте зашиљене алатке – стила, и шестара. Линеарни и флорални мотиви се јављају у једнакој мери, а на посуђу се примећују и системи декорације. Свакако најпрепознатљивије појединачне предлошке представљају гранчице и розете сачињене од спирала. Као крупни самостални украси они се јављају у слободном простору и са тракама са линеарним мотивима – усправним, водоравним и преломљеним урезима и розетама (сл. 13/2–4 и 132/11). Поменути мотивима, који се јављају у неколико комбинација, украшени су крчази и бокали из скупине бојеног сграфита. Крупне спирале су као самостални украс запажене једино на водоравним дршкама појединих здела (сл. 10/3). Уз то, тракама са густо шрафираним урезима у концентричном распореду украшаване су најчешће буклије (сл. 13/1 и 976/1, 122/15–16).³⁴ Украсни медаљони – или као округла поља која садрже розете (сл. 13/2–4, 15/1–3, 7 и 123/1–3, 12, 132/10, 12) или имају двоструки оквир са спиралама у низу у виду вреже (сл. 14/4) – најчешће се понављају око тела крчага, а сасвим изузетно на зделама (сл. 14/2 и 122/7). Једноставнији украс, најређе заступљен, јесте украс који чине кругови у низовима, са тачком од ослањања шестара у средини (сл. 14/5, 8), по којем су иначе препознатљиве

водоравне дршке на зделама.³⁵ Само у једном случају је уочено преклапање крупних кругова (сл. 14/6). Уз поменуто, у украшавању здела је примећено наизменично понављање концентричних уреза, самосталних или наизменичних са таласастим урезима. Ова комбинација се јавља искључиво на спољној површини здела (сл. 15 и 122/1, 7), независно од третмана унутрашње површине, која може бити једнобојно глеђосана, осликана или украшена урезаним мотивима.

Сграфито керамика из манастира Студенице, како је раније поменуто, показује доста сличности са материјалом из ближег окружења. У том смислу, веома слични основни предлошци, спирални мотиви, розете и шрафиране траке, као и колорна решења уочени су на посудама из Цркве Св. Петра код Новог Пазара, затим манастира Бурђеви Ступови, Градац, Нова Павлица и Сопоћани, као и из Магличког замка.³⁶ При томе, нарочита веза постоји у репертоару трпезног посуђа између манастира Студенице и Градца, која се исказује у појави готово идентичних примерака, а то су раније поменуте зелено сликане зделе (сл. 10/1) и крчазе са крупним розетама (сл. 13/3, 14/7).³⁷ С друге стране, паралеле са керамиком из Крушевца и Сталаћа, која је у раздобљу позног 14. и на почетку 15. века израђивана за потребе престонице Моравске Србије, сасвим су начелне. Иако се уочавају поједини препознатљиви предлошци, пре свега они сачињени од спирала, композиција сталаћке декорације је комплекснија, са значајно елаборираним мотивима, како у погледу ликовног изражаја, тако и прецизности и мекоће израде,³⁸ док је њена естетика ближа производима из византијског Сера и из утврђених градова Бугарске.³⁹

Утврђивање оквира глеђосане керамике у Србији

Из претходних редова је сасвим јасно да се средњовековно глеђосано посуђе из комплекса манастира Студенице сврстава међу најзначајнију грађу откривену на подручју Србије. Захваљујући протумаченим археолошким контекстима, отривени материјал представља одличну илустрацију и пружа тумачења околности у којима се глеђосано посуђе јавља у језгру српских земаља, а тиме и низа феномена који одликују керамичку производњу у раздобљима средњег века. Стога би најпре требало подсетити на чињеницу да се међу глеђосаним посуђем оно трпезно разликује од кухињског не само у општем изгледу већ и у погледу технологије, по фактури, тврдоћи и боји.

След приспећа глеђосаног посуђа је веома индикативан. Време утемељења манастира је илустровано уломцима једне зделе са мотивима осмице (сл. 1), која је карактеристична за византијско поднебље у 12. веку. Имајући на уму све околности, а пре свега стратиграфију културних слојева у манастирском комплексу, контекст налаза и хронолошки оквир посуда украшених у техници финог сграфита чине извесном претпоставку да је тај примерак набавлjen у времену које претходи изградњи манастира. Може се, даље, претпоставити да је требало да буде коришћен на манастирској трпези као део ексклузивног сета, али да је у међувремену поломљен и да су његови расути делови завршили на простору нивелисаном ради изградње централне манастирске светиње – Богородичине цркве.

У првој етапи живота у манастиру (II културни хоризонт) јасно се уочава модел потрошње глеђосане керамике који одређује трпезно посуђе из увоза. Реч је о неколико скупина производа који се међусобно разликују, у највећој мери према технолошким одликама. Уз то, поједини од наведених производа су доста одређени и у погледу хронологије. И поред извесних неусаглашености, скупине су индикативне за разматрања у вези са производњом керамике и путевима трговине у раздобљу 13. века. Осим протомајолике (сл. 4), сасвим особене по укупном изгледу, јавља се скупина црвено печених здела на стопи, које се по маниру израде могу сматрати производима јединственог занатског круга, византијског по својој суштини. То су три сграфито зделе, две мраморизиране зделе и једна са украсом у цеуксипус стилу (сл. 1, 2, 6). У случају поменутих врста, технологија и стил посуђа су у непосредној вези са временом израде у специјализованим грнчарским

33 Татић-Ђурић 1961; Ђоровић-Љубинковић 1962; Бајаловић Хаџи-Пешић 1979а и 1979б; Минић 1979; Bajalović Hadži-Pešić 1981 и 2003; Јуришић 1983; Minić, D. 1999; Bikić 2000 и 2003; Minić, Vukadin 2007.

34 Бикић 1996, сл. 3/9.

35 Бајаловић Хаџи-Пешић 1979б; Зечевић 2003, Т. IX.

36 Љубинковић 1970, Т. VI/1, 3, 4; Бајаловић Хаџи-Пешић 1979б, Т. I; Јуришић 1983, Т. II, IV; Јуришић 1989, сл. 39–44; Јуришић 1991, сл. 64–66; Зечевић, Радичевић 2001, сл. 22–25, 27; Bikić 2012, sl. 1/86, 87.

37 Јуришић 1989, сл. 40, 44.

38 Минић 1979; Minić, Vukadin 2007, sl. 51–62.

39 Papanikola-Bakirtzi, Dauterman Maguire, Maguire 1992; Papanikola-Bakirtzi 1999, 222–242. За Бугарску, на пример, в.: Георгиева 1974, Обр. 51–92 и I–XXXVII; Антонова 1995, обр. 97–104.

Сл. 14. Избор декоративних предложака, раздобље 14. и раној 15. века

Сл. 15. Сграфито украс на спољној површини зделе, раздобље 14. и раној 15. века

радионицама. За византијске сграфито и мраморизирани посуде је то раздобље 12. и прве половине 13. века, а за јужноиталијанску мајолику и зделу касног цеуксипус стила – касни 13. век. Остале посуде се временски могу одредити само оквирно у 13. век. За разлику од поменутих, зелено глеђосане посуде нису сасвим јасно одређене ни као производна група нити у погледу хронологије. Оне се међусобно у већој мери разликују него што имају сличности, осим у случају калотасте зделе и једног великог тањира са рибама (сл. 3/5 и 4/2), које на извесан начин повезује израда од глине са примесама кречњака. Када је реч о тањирима са мотивима риба (сл. 4), потцртана је њихова међусобна сличност у дизајну који је изведен на различите начине, што се чини значајним за будућа тумачења у вези са технологијом керамике и потенцијалним радионицама.

Раније изнети подаци имају јасан исход у разматрањима места израде поменутих посуда, што је у вези са актуелним политичким и привредним токовима у областима Византијског царства. У поједностављеној хронолошко-

-типолошкој схеми, приспеће византијских производа запажа се на почетку и на крају 13. столећа, при чему почетак 13. века заправо представља горњу хронолошку границу керамичке производње средњег византијског доба. Посуде сличне технологије и стила поново се јављају пред крај 13. века, што се може довести у везу са обновом керамичке производње у обновљеној Византији, Царству династије Палеолога.⁴⁰ У сличном контексту локалне традиције глеђосане керамике се може посматрати и производња посуда у цеуксипус стилу.⁴¹ Сва та роба, по свему судећи, доспева одраније устаљеним токовима трговинског промета, а пред крај 13. века сведочи о чешћим непосредним контактима са ранијим и новоуспостављеним матичним византијским областима.

Други феномен, појава апулијске протомајолике у касном 13. веку, последица је процеса који су, по свој прилици, подстакнути латинском владавином у освојеним византијским областима и доминацијом италијанских градова, пре свих Ђенове и Венеције, у медитеранској трговини.⁴² Слична појава је забележена на налазиштима на Пелопонезу, при чему су тамо посуде из италијанских радионица практично једина увозна керамичка роба.⁴³ Било да је реч о поклону или о нарочитој поруцбини за манастир, налаз из манастира Студенице добија на значају нарочито ако се има на уму један ранији сет протомајолика посуђа из радионице у Бриндизију, који је откривен у тврђави Рас а потиче из времена боравка првих Немањића.⁴⁴ Осим што указује на неометане токове трговинског промета, он сведочи о потрошачкој средини која је била добро упозната са актуелном понудом керамичких производа и њиховом вредношћу. За разлику од ситуације на почетку 13. века, у овој другој етапи је пут приспећа протомајолике могао бити двојак – преко западних области и приморја средњовековне Србије или преко латинских области на југу Балкана, тј. старим византијским путним правцима.

За разлику од претходних, зелено глеђосане посуде представљају у великој мери непознаницу. Сличности у профилицији са неколико регионално различитих производних група одређују их временски сасвим оквирно у раздобље 12–13. века. Међутим, њихове технолошке одлике,

40 Papanikola-Bakirtzi 1999, 188–189; Papanikola Bakirtzi 1987.

41 Armstrong 1992, 5–9.

42 François 1997, 8–19.

43 Sanders 1987, 191–192.

44 Popović 1999, 235–236, sl. 193/9–11.

нарочито примесе у глини, као и боје печења, квалитет и боја глазура, које су без паралела у скупинама означеним одредницом *византијске*, остављају питање места израде још увек отвореним, а тиме и питање начина и путева приспећа у манастир Студеницу. За то постоји неколико разлога. Уз раније поменуте промене политичких чинилаца, период након пада Константинопоља 1204. године одликују, поред свега другог, још и децентрализација занатске производње, са организацијом грнчарске производње у мањим локалним радионицама, као и промене у дистрибуцији увозне робе.⁴⁵ С тим у вези, другачије производне одлике зелено глеђосаних посуда доводе у сумњу њихово византијско порекло у традиционалном значењу тог појма. За сада још увек нема података који би објаснили какав одјек су назначене политичке промене имале у другим деловима некадашњег византијског комонвелта, пре свега у државама на Балкану. У светлу свих предочених археолошких података, а нарочито оних који се директно тичу производње керамике у самом манастиру, материјал из Студенице може да пружи значајне смернице, али и неке одговоре. Стога ће проблематици у вези са зелено глеђосаном керамиком из првог столећа живота у манастиру, поред свега другог, у будућем програму археометрије бити посвећена посебна пажња.

Друга етапа живота у манастиру (III културни хоризонт), у смислу модела потрошње, одређена је искључиво глеђосаном керамиком домаће производње. У односу на претходно разматрану из увоза, она показује унеколико другачије феномене (сл. 7, 16). Временски оптимално одређена у раздобље 14. и прве половине 15. века, она одликује токове у керамичкој производњи позног средњег века на Балкану, на подручју које је у погледу израде керамике баштинило неколико културно-занатских традиција, највише словенску, протобугарску и византијску. Укупне особине откривају солидан квалитет посуђа, који се огледа у добром познавању технологије и процедура у изради посуђа, али не и постојаној вештини у погледу обликовања и украшавања. Несумњиво технолошко знање, пре свега у припреми глинених смеса и у процедурама печења као најзначајнијима за постизање потребног квалитета посуђа за различите намене,⁴⁶ очигледно је на примеру студеничке керамике, што несумњиво потврђује јасне технолошке изборе у изради керамике. Саставом глине (тј. различитим примесама), тврдоћом зидова, бојама и квалитетом глазура јасно се дефинише не само посуђе из различитих функционалних скупина, у основи огњишно, кухињско и трпезно, већ и посуђе из различитих украсних скупина, са сликаним и сграфито мотивима.

Сл. 16. Глеђосано посуђе из манастира Студенице, раздобље 14. и раног 15. века

Сличне занатске тенденције показује и сграфито керамика, нарочито у декоративној компоненти. Интерпретација традиционалних византијских предлогака је једноставна, јер они се изводе доста самостално, мада по јасном концепту у којем се наизменично постављају крупни мотиви, розете или усправне траке и ситнији детаљи, а све је додатно осликано, у односу на светлу позадину контрастним бојама, зеленом и смеђом испод жуте глеђи. Ипак, у односу на поменуто временски блиско посуђе из других балканских регија, студеничко оставља скроман утисак, можда највише због униформности облика посуда и украса. Чињеница да је овде, за разлику од тих примера, реч о манастирском комплексу, и да се на подручју Рашке на потпунијем нивоу паралелише управо керамика која је откривена пре свега у манастирима, указује можда на издвојену линију производа прилагођених употреби у заједницама које истичу скромност и једноставност, односно ангажовање признатих грнчара за израду луксузног посуђа за потребе престонице и утврђених градова, како би се могло наслутити из упоредних примера Студенице и Сталаћа. Због уочених различитости се може помишљати и на другачије правце и начине преузимања мотива и модела декорације. Такође, раније изнета хипотеза у вези са процесом уобличавања карактера српске средњовековне

керамике у којем су значајну улогу имали искусни мајстори из великих грнчарских средишта⁴⁷ показује се и на овом примеру као изванредан сценарио.

Све наведено говори о високом степену стандардизације керамике откривене у комплексу манастира Студенице,⁴⁸ односно о униформности која се исказује кроз стандарде у саставу сировине, техникама израде и украсима, али и у облицима и величинама тј. запреминама, нарочито у случају огњишних и кухињских лонаца. Претходна запажања о производним особинама, односно технолошким изборима, воде ка разматрањима о месту израде глеђосане керамике из манастира Студенице. У вези с тим питањем нам расположиви археолошки подаци дозвољавају извесне претпоставке, али не и утемељене закључке. Изразито велика количина разноврсног глеђосаног посуђа и просторни

45 François 1997; Papanikola Bakirtzi 1987, 193–194; Sanders 1987, 191–192; Waksman et al. 2014.

46 Rye 1981, 29–44, 96–122.

47 Bikić 2003, 201–203.

48 О параметрима в., на пример: Rice 1987; Blackman, Stein, Vandiver 1993; Stark 1995.

49 Bikić 2003, 199–203.

распоред налаза указују на његову редовну употребу, дакле и снабдевање, готово у једнакој мери с огњишним лонцима и трпезним крчазима. Глеђосани лонци, међусобно слични на свим налазиштима у ближем окружењу Студенице, могли су бити рађени у једној или у неколико оближњих радионица, можда и у самом манастиру, како индицирају налази конструктивних елемената грнчарске пећи.

Слично се претпоставља и за израду сграфито керамике. Раније је указано на одређене технолошке разлике међу посудама, при чему се бојени сграфито јасно издваја од осталог материјала. Постојан производни стандард представљао је неопходну основу за инвентивну декорацију, вешто састављену од препознатљивих византијских предложака. И поред уског регионалног обележја, на материјалу се уочавају различита технолошка, занатска и декоративна решења која потенцијално указују на неколико грнчарских радионица.⁴⁹ Међутим, и ово као и друга питања која се тичу организације производње керамике у средњовековној Србији остају и даље отворена, поред осталог и због чињенице да је узорак до сада откривене и обрађене керамике из утврђених градова веома оскудан. Такође, до сада није откривена грнчарска радионица којом би се потврдило постојање домаће производње и дефинисали њени основни организациони оквири. Овим смо ускраћени за темељне археолошке податке, укључујући оне који се одnose на производну и стилску компоненту не само глеђосане керамике већ и других врста посуђа. Ипак, уз раније објављену грађу, чију би документацију ваљало допунити и осавременити у сегменту археолошке анализе керамике, и уз петрографске и физичко-хемијске анализе, које су све доступније у нашој средини, изучавање српске средњовековне керамике свакако добија додатни потенцијал.

Грађа из комплекса манастира Студенице, како је показала претходна анализа, представља поуздан извор података за керамичке студије, али и драгоценост сведочанство о различитим феноменима који су у вези с привредним токовима у средњовековној Србији. Због исказаних технолошких, формалних и декоративних особина, она несумњиво постаје једна од референтних збирки средњовековне керамике, из раздобља од раног 13. до средине 15. века. Додатну вредност ове грађе чини значајна количина разноврсног глеђосаног посуђа, које је коришћено на различите начине у различитим пригодама. Врсте и количине тог посуђа у археолошким контекстима сведоче о активном присуству манастирског домаћинства у трговинској размени, како међународној тако и унутрашњој, што подразумева и веома солидне платежне могућности за набавку и обнову керамичког мобилијара. С друге стране, посматрана као самостална скупина, са врло јасно одређеним стандардима, она одсликава напредну средину која је у току са актуелним технолошким достигнућима. Било да је реч о кухињском и огњишном посуђу, које је у обликовном погледу засновано на старијој домаћој грнчарској традицији, или о трпезним посудама, са европским и западно-медитеранским елементима, глеђосана керамика је византијска у својој суштини и из тог занатско-уметничког круга црпи инспирацију. Својим укупним одликама она на својеврстан начин одражава не само традицију из које је поникла него и отвореност за прихватање савремених занатских и уметничких тенденција у изради грнчарије. На тај начин, посредно, одсликава економско снажење државе у којој је манастир Студеница био прва међу задужбинама, али и саму позицију Србије на тадашњој политичкој сцени Европе.

ЛИТЕРАТУРА

Антонова 1995 – В. Антонова, *Шумен и шуменската крепост*, Шумен: Антос, 1995.

Armstrong 1992 – P. Armstrong, Zeuxippus Derivatives Bowls From Sparta. *Philolokōn: Lakonian studies in honour of Hector Catling*, edited by Jan Motyka Sanders, London 1992, 1–9.

Armstrong, Hatcher 1995 – P. Armstrong, H. Hatcher, Byzantine and Allied Pottery, Phase 2: Past Works and Future Prospects. In: *Material Analysis of Byzantine Pottery*, ed. H. Maguire, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1995, 1–8.

Arthur 2007 – P. Arthur, Form, function and technology in pottery production from Late Antiquity to the Early Middle Ages. In: Lavan, L., Zanini E., Sarantis A. (Eds.), *Technology in Transition A.D. 300–650*, Leiden–Boston 2007, 159–186.

Babić 1971 – В. Babić, Trouvaille scellée de poterie de table à Skopско Kale, *Archaeologia Iugoslavica XII*, Beograd, 1971, 45–53.

Бајаловић Хаџи-Пешић 1979а – М. Бајаловић Хаџи-Пешић, Декорисана керамика Моравске Србије, *Старинар XXX*, Београд 1979, 49–53.

Бајаловић Хаџи-Пешић 1979б – М. Бајаловић Хаџи-Пешић, О једном омиљеном мотиву српских средњовековних грнчара, *Зборник Народног музеја у Београду IX–X*, Београд 1979, 469–475.

Bajalović Hadži-Pešić 1981 – М. Bajalović Hadži-Pešić, *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1981.

Бајаловић Хаџи-Пешић 1997 – М. Бајаловић Хаџи-Пешић, Налази византијске керамике XI–XIII века на подручју Србије, *Зборник радова Византолошког института САНУ 36*, Београд 1997, 139–154.

Bajalović Hadži-Pešić 2003 – М. Bajalović Hadži-Pešić, Ornamentation of Medieval Serbian Tableware – Byzantine Heritage, *Actes du VII congrès de l' AIECM 2: La céramique médiévale en Méditerranée*, Thessaloniki 2003, 181–190.

Baraschi 1977 – S. Baraschi, Ceramica din asézarea XIII–XIV, in: *Pacuiul lui Soare II*, Bucuresti 1977, 49–67.

Barnea 1967 – I. Barnea, Ceramica de import, in: *Dinogetia I, Asezarea feudala timpurie de la Biserica-Garvan*, Bucuresti 1967, 229–276.

Бикић 1996 – В. Бикић, Прилог културној стратиграфији манастира Светих арханђела код Призрена, *Старинар XLVII*, Београд 1996, 279–286.

Bikić 1999 – V. Bikić, Glazed Pottery in the Central Balkans (11th–13th c.), *Starinar XLIX/1998*, Beograd 1999, 145–154.

Bikić 2000 – V. Bikić, *Vizantijski import i uticaji među arheološkim nalazima iz naselja i nekropola u Srbiji (11–15. vek)*, doktorska teza u rukopisu.

Bikić 2003 – V. Bikić, Byzantine Models of Serbian Medieval Pottery, *Actes du VII congrès de l'AIECM 2: La céramique médiévale en Méditerranée*, Thessaloniki 2003, 191–204.

Bikić 2012 – V. Bikić, *Trpezno posuđe iz Magličkog zamka*, u: M. Popović, *Maglički zamak*, Arheološki institut, Beograd 2012, 245–253.

Благојевић 1988 – М. Благојевић, Студеница – манастир заштитника српске државе, у: *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, Међународни научни скуп поводом 800 година манастира Студенице и стогодишњице САНУ, септембар 1986, ур. В. Кораћ, САНУ, Научни скупови књ. XLI, Одељење историјских наука књ. 11, Београд 1988, 51–66.

Blackman, Stein, Vandiver 1993 – M. J. Blackman, G. J. Stein, P. V. Vandiver, The Standardization Hypothesis and Ceramic Mass Production: Technological, Compositional, and Metric Indexes of Craft Specialization at Tell Leilan, Syria, *American Antiquity*, Vol. 58, No. 1, Washington 1993, 60–80.

Borisov 1989 – В. Borisov, *Djadovo. Vol. 1. Medieval Settlement and Necropolis (11th–12th Century)*. Ed. A. Fol, R. Katinčarov, J. Best, N de Vries, K. Shoji and H. Suzuki. Tokai: University Press, 1989.

Борисов 2002 – Б. Борисов, *Керамика и керамическое производство през XI–XII век от територията на днешна Югоизточна България*, „Марица-Изток“ археологически проучвания, том 6, Раднево 2002.

Brett, Macanlay, Stevenson 1949 – G. Brett, W. J. Macanlay, R. B. K. Stevenson, *The Great Palace of the Byzantine Emperors. Being a first report on the excavations carried out in Istanbul on behalf of the Walker trust (The University of St. Andrews) 1935–1938*, Oxford University Press – Geoffrey Cumberlege, London 1949.

Георгиева 1974 – С. Георгиева, Керамиката от двореца на Царевец, у: *Царевград Търнов*, Том 2, София 1974, 7–186.

Георгиева 1985 – С. Георгиева, Грънчарство, у: *Средновековният Червен, Том 1: Цитаделата на града*, София 1985, 133–165.

Damjanović et al. – Lj. Damjanović, I. Holclajtner-Antunović, U. B. Mioč, V. Bikić, D. Milovanović, I. Radosavljević Evans, Archaeometric study of medieval pottery excavated at Stari (Old) Ras, Serbia, *Journal of Archaeological Science* 38, London/New York 2011, 818–828.

Demangel, Mamboury 1939 – R. Demangel, E. Mamboury, *Le quartier des Manganes et la première région de Constantinople*, De Boccard, Paris 1939.

Зечевић 2003 – Е. Зечевић, Прилог проучавању здела са водоравном дршком, *Новопазарски зборник 27*, Нови Пазар 2003, 73–105.

Зечевић, Радичевић 2001 – Е. Зечевић, Д. Радичевић, Керамика Ђурђевић Ступова, *Новопазарски зборник 25*, Нови Пазар 2001, 23–68.

Јанковић 1986 – М. Јанковић, Затворене археолошке целине манастира Студенице, *Саопштења XVIII*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1986, 7–20.

Јуришић 1983 – А. Јуришић, Мотив волуте и розете на керамици са ужег подручја средњовековне Рашке, *Саопштења XV*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1983, 181–194.

Јуришић 1989 – А. Јуришић, *Градац – резултати археолошких радова*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1989.

Јуришић 1991 – А. Јуришић, *Нова Павлица – резултати археолошких радова*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1991.

Kalić 1988 – J. Kalić, L'eroque de Studenica dans l'histoire Serbe, у: *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, Међународни научни скуп поводом 800 година манастира Студенице и стогодишњице САНУ, септембар 1986, ур. В. Кораћ, САНУ, Научни скупови књ. XLI, Одељење историјских наука књ. 11, Београд 1988, 25–34.

Љубинковић 1970 – М. Љубинковић, Некропола цркве Св. Петра код Новог Пазара, *Зборник Народног музеја у Београду VI*, Београд 1970, 169–259.

MacKay 2001 – С. MacKay, Protomaiolica in Frankish Athens, in: Mark Lawall et al., Notes from the Tins: Research in the Stoa of Attalos, Summer 1999, *Hesperia 70*, The American School of Classical Studies at Athens, Athen 2001, 178–181.

Mangone et al. 2009 – A. Mangone, L. C. Giannossa, C. Laganara, R. Laviano, A. Traini, Manufacturing expedients in medieval ceramics in Apulia, *Journal of Cultural Heritage 10*, Elsevier, London – New York 2009, 134–143.

Megaw, Jones 1983 – A. H. S. Megaw, R. E. Jones, Byzantine and Allied Pottery: A Contribution by Chemical Analysis to Problems of Origin and Distribution. *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 78, Athens 1983, 235–263.

Megaw 1968 – A. Megaw, Zeuxippus Ware, *The Annual of the British School at Athens 63*, London 1968, 67–88.

Megaw 1989 – A. H. S. Megaw, Zeuxippus Ware Again, in: V. Déroche et J.-M. Spieser (ed.), *Recherches sur la céramique byzantine*, Bulletin de correspondance hellénique, suppl. XVIII, Paris–Athènes 1989, 259–266.

Минић 1979 – Д. Минић, Прилог датовању средњовековне керамике из Крушевца, *Старинар XXX*, Београд 1979, 43–47.

Minić 1999 – D. Minić, Circles Painted with White Slip on Medieval Pottery in Serbia, *Starinar XLIX/1998*, Beograd 1999, 219–236.

Minić Vukadin 2007 – D. Minić, O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalać*, Arheološki institut, Beograd 2007.

Morgan 1942 – C. H. Morgan, *The Byzantine Pottery*. Corinth XI. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1942.

Papanikola Bakirtzi 1987 – D. Papanikola Bakirtzi, The Paleologan glazed pottery of Thessaloniki, in: *L'art de Thessalonique et des pays Balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*. Recueil des rapports du IVe colloque Serbo-Grec, Academie Serbe des sciences et des arts, Institut des etudes balkaniques no. 31, Belgrade 1987, 193–204.

Papanikola-Bakirtzi, Dauterman Maguire, Maguire 1992 – D. Papanikola-Bakirtzi, E. Dauterman Maguire, H. Maguire, *Ceramic art from Byzantine Serres*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1992.

Papanikola-Bakirtzi 1999 – D. Papanikola-Bakirtzi (ed.), *Byzantine Glazed Ceramics. The Art of Sgraffito*, Greek Ministry of Culture – Museum of Byzantine Culture, Athens 1999.

Papanikola-Bakirtzi, Mavrikiou, Bakirtzis 1999 – D. Papanikola-Bakirtzi, F. Mavrikiou, Ch. Bakirtzis, *Byzantine glazed pottery in The Benaki museum*, Benaki museum, Athens 1999.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1989 – Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Εριασεταιρια εφυαλωμενης κεραμικης στο βυζαντινο κοσμο. In: *Actes du VII congres de l' AIECM 2: La céramique médiévale en Méditerranée, Thessaloniki*, ed. Ch. Bakirtzis, Athènes 2003, 45–66.

Patitucci Uggeri 1985 – S. Patitucci Uggeri, La protomaiolica del Mediterraneo orientale in rapporto ai centri di produzione italiani, *XXXII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Seminario internazionale di studi su "Cipro e il mediterraneo orientale", 23–30 marzo 1985, Ravenna 1985, 337–402.

Пејовић 1988 – Е. Пејовић, Каталог археолошких налаза, у: *Бла-то манастира Студенице*, ур. В. Ј. Ђурић, Галерија САНУ, каталог 63, Београд 1988, 69–94.

Popović 1978 – М. Popović, La résidence du despote Đurađ Branković dans le châtelet de la forteresse de Smederevo, *Balcanoslavica* 7 (1978), Prilep 1978, 101–112.

Popović 1999 – М. Popović, *Tvrđava Ras*, Arheološki institut, Beograd 1999.

Popović 2012 – М. Popović, *Maglički zamak*, Arheološki institut, Beograd 2012.

Riavez 2000 – P. Riavez, 'Atlit – protomaiolica ceramiche Italiane nel Mediterraneo Orientale. II Congresso Nazionale di Archeologia Medievale (a cura di G. P. Brogiolo), Brescia–Firenze 2000, 444–450.

Rice 1987 – P. Rice, *Pottery Analysis, A Sourcebook*, The University of Chicago Press, Chicago 1987.

Rye 1981 – O. S. Rye, *Pottery technology: principles and reconstruction*. Manuals on Archaeology 4, Taraxacum, Washington D. C. 1981.

Sanders 1987 – G. Sanders, An assemblage of Frankish pottery at Corinth, *Hesperia* 56–2, Princeton New Jersey 1987, 159–195.

Spieser 1996 – J.-M. Spieser, *Die byzantinische Keramik aus der Stadtgrabung von Pergamon*, Pergamenische Forschungen, Band 9, Berlin – New York 1996.

Stark 1995 – B. Stark, *Problems in analysis of standardization and specialization in pottery*, in: J. M. Skibo, W. H. Walker, and A. E. Nielsen (eds.), *Expanding Archaeology*, Salt Lake City: University of Utah Press 1995.

Stevenson 1947 – R. B. K. Stevenson, *The Pottery*, in: *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, London 1947, 31–63.

Татић-Ђурић 1961 – М. Татић-Ђурић, Три византијске посуде из Народног музеја у Београду, *Зборник Музеја примењених уметности у Београду 6–7/1960–1961*, Београд 1961, 27–43.

Tite 1999 – M. S. Tite, Pottery Production, Distribution, and Consumption – The Contribution of the Physical Sciences, *Journal of Archaeological Method and Theory*, Vol. 6, No. 3, 1999, 181–233.

Tite et al. 1998 – M. S. Tite, I. Freestone, R. Mason, J. Molera, M. Vendrell-Saz, N. Wood, Lead Glazes in Antiquity – Methods of Production and Reasons for Use, *Archaeometry* 40, 2, University of Oxford, Oxford 1998, 241–260.

Ђоровић-Љубинковић 1962 – М. Ђоровић-Љубинковић, Српска средњовековна глеђосана керамика (Средњовековна керамика са Новог Брда), *Зборник Народног музеја у Београду III*, 165–186, Т. I–IX.

François 1995 – V. François, *La céramique Byzantine à Thasos. Études Thasiennes XVI*. Athènes: École française d'Athènes, De Boccard, Athenes–Paris, 1995.

François 1997 – V. François, Céramique importées á Byzance: un quasi-absence, *Byzantinoslavica LVII*, Prilep 1997, 387–404.

François 2010 – V. François, Cuisine et pots de terre á Byzance, *Bulletin correspondance hellénique 134.1*, Ecole française d'Athènes, Athènes 2010, 317–382.

Hayes 1992 – J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul, Vol. 2, The pottery*. Princeton, N. J.: Princeton University Press; Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1992.

Holclajtner-Antunović et al. 2012 – I. Holclajtner-Antunović, D. Bajuk-Bogdanović, V. Bikić, M. Marić-Stojanović, Micro-Raman and infrared analysis of medieval pottery findings from Braničevo, Serbia, *Journal of Raman Spectroscopy* 43, New York 2012, 1101–1110.

Waksman et al. 2014 – S. Y. Waksman, N. D. Kontogianis, S. S. Skartsis, G. Vavevanis, The main “Middle Byzantine production” and pottery manufacture in Thebes and Chalcis, *The Annual of the British School at Athens (Volume 109)*, November 2014, Athens 2014, 379–422.

White et al. 2009 – H. E. White, C. M. Jackson, G. D. R. Sanders, Byzantine glazed ceramics from Corinth: Testing provenance assumptions. *Proceedings, ISA 2006: 36th International Symposium on Archaeometry*, 2–6 May 2006, Québec City, Canada, ed. Jean-François Moreau, Cahiers d'archéologie du CELAT 25, 2009.

Whitehouse 1980 – D. Whitehouse, Medieval Pottery in Italy: the present state of research, in: *La céramique médiévale en Méditerranée occidentale X^e–XVe siècles (Colloques internationaux du Centre national de la recherche scientifique N° 584, Valbonne 11–14 septembre 1987)*, Paris 1980, 65–82.

Јакобсон 1979 – А. Л. Јакобсон, *Керамика и керамическое производство средневековой Таврики*, Ленинград 1979.

Vesna BIKIĆ

A CHRONOLOGICAL, TECHNOLOGICAL AND STYLISTIC FRAMEWORK FOR GLAZED POTTERY IN MEDIEVAL SERBIA: THE CASE STUDY OF STUDENICA

Summary

EASIER ACCESS to scientific techniques and their application in analysing archaeological materials has made the manufacture and use of glazed pottery in the middle ages an increasingly studied research field. When it comes to the former Byzantine commonwealth, a few basic research questions concerning the practice of glazing in the period of late antiquity and early middle ages have been developed, including glaze recipes and continuity of glazing techniques, the identification of workshops manufacturing fine glazed wares and the nature and extent of regional pottery industries in the states which embraced the Byzantine cultural legacy. The obtained archaeological and archaeometric data are quite revealing in that glazed pottery emerges as a phenomenon which has interest beyond the scope of ceramic studies in the narrow sense. Interpretation of the chronology and technological characteristics of different products is directly concerned with the organisation of the economy, especially the exploitation of natural resources, production and trade, as well as with socio-cultural patterns, all of these being among central issues addressed by Serbian medieval studies too. Therefore, the observations and conclusions put forward in this book will inevitably be reiterated here not only with a view to delineating the research framework for glazed pottery in medieval Serbia (and the Balkans) but also to laying the groundwork for interdisciplinary research in the future.

The medieval glazed pottery assemblage recovered from the monastic complex of Studenica ranks among the most important discoveries of the kind in Serbia. The well-read archaeological contexts render the discovered material highly illustrative for interpreting the circumstances of the occurrence of glazed pottery in the core regions of medieval Serbia and, consequently, of a number of phenomena characterising ceramic production in different periods of the middle ages. The sequence of arrival of glazed pottery in Studenica is highly indicative. The formative period of the monastery is illustrated by the sherds of a bowl with the figure-eight motif (fig. 1) typical of 12th-century Byzantium. The other finds from the earliest stage in the life of the monastic community (Horizon II) reflect a pattern of pottery consumption centred on imported glazed tableware. Apart from the visually quite distinct group of proto-maiolica (fig. 5), there is also a group of bowls—sgraffito, marbled or decorated in the Zeuxippus style (figs. 2 and 6)—whose manner of manufacture classifies them as belonging to the same, essentially Byzantine, production orbit. The chronological span for the Byzantine sgraffito and marbled wares is the 12th and first half of the 13th centuries, the date of the south-Italian maiolica and the vessel in a later Zeuxippus style is the late 13th century, while the other vessels only allow a broad dating to the 13th century. The green-glazed vessels are not easy to pin down either

chronologically or in terms of provenance. They show more differences than similarities, except in the case of a bowl and the platter with a fish design (figs. 3/5 and 4/2) which share a limestone-tempered fabric. As for the platters decorated with fish motifs (fig. 4), their similarity in decorative designs which are done using various techniques could prove to be of relevance to interpretation with regard to technology and provenance.

The data presented above naturally raise the question of the place of manufacture, which is tied to the political and economic situation in various parts of the Byzantine Empire. According to a simplified chronological-typological scheme, the presence of Byzantine products is observable at the beginning and at the end of the 13th century, with the beginning of the 13th century in fact being the upper chronological boundary of Middle Byzantine ceramic production. Pottery of a similar technology and style reappears only towards the close of the 13th century, which may be related to the restoration of ceramic production in the restored Byzantine Empire under the Palaiologan dynasty. The production of Zeuxippus-style wares may be interpreted in the context of local Byzantine glazed pottery traditions that developed in the meantime. All those wares apparently arrive through long-established trade channels and, towards the close of the 13th century, testify to more frequent direct contacts with the earlier and newly-established Byzantine core regions.

Another observable phenomenon, the appearance of Apulian proto-maiolica in the late 13th century, comes as a consequence of processes apparently triggered by the Latin conquest of Byzantine territories and the dominance of Italian cities, particularly Genoa and Venice, in Mediterranean trade. A similar phenomenon has been observed on Peloponnesian sites, where wares from Italian workshops are practically the only ceramic import. The Italian find at Studenica, be it a gift or a special order for the monastery, becomes even more important in the light of the earlier proto-maiolica assemblage discovered at the fortress of Ras: it was manufactured in Brindisi and dates from the times when Ras served as one of the royal seats of the first Nemanjić rulers. Apart from indicating an unimpeded flow of trade, it also speaks of a milieu of pottery consumers well acquainted with the current range and worth of ceramic products. Unlike the situation at the beginning of the 13th century, proto-maiolica ware could have come by two routes: via the western and coastal areas of medieval Serbia or via the Latin-held areas in the south of the Balkans, i.e. by old Byzantine routes.

Unlike the earlier wares, the green-glazed vessels still largely remain an unknown. Based on the similarity their profiles have to a few regionally different production groups, they can be dated only

very broadly to the 12th–13th century. But since their technological features, especially tempers, the colour of firing, the quality and colour of glaze, have no analogies in the groups designated as *Byzantine*, the question of the place of production and, consequently, of the route of arrival in the monastery of Studenica, remains open. There are several reasons why this is so. Apart from a changed balance of political power, the period following the fall of Constantinople in 1204 is also characterised by a decentralisation of artisanal production—including pottery manufacture which becomes dispersed and confined to smaller local workshops—and by a change in the distribution of imports. Hence the different technological features of the green-glazed ware cast doubt on its Byzantine origin in the traditional sense of the term. We still have no sufficient information to know with certainty what effect the abovementioned political changes may have had beyond the core regions of the empire, including the Balkans. In the light of the available archaeological data, especially those directly pertaining to pottery making at the monastery itself, the Studenica assemblage may provide meaningful signposts. For that reason the issues raised by the green-glazed ware from the first century of the monastery will be accorded particular attention in designing future archaeometric programmes.

The 14th and first half of the 15th centuries was a period of prosperity for the monastery of Studenica, which is clearly reflected in the archaeological record, notably pottery. Not only is the recovered quantity of pottery considerably larger than in the previous century but so is also the range of shapes, especially in the tableware group. The most significant change can be read from the status of glazed pottery. Perhaps even more important than the fact that more than half of all excavated vessels have a surface protected or decorated with glaze is the fact that they occur in both functional groups: tableware and kitchenware, including hearth wares.

The locally produced glazed pottery exhibits somewhat different characteristics from the earlier imported pottery (figs. 10–16). Reliably dated to a period of the 14th and first half of the 15th centuries, it reflects the trends in late medieval ceramic production in the Balkans. It generally is of good quality, which is manifested in a competent knowledge of the technology, though not in a steady skill of modelling and decorating. Clay composition (i.e. different tempers), the hardness of vessel walls, the colours and quality of glazes clearly define not only the vessels belonging to functionally different groups, basically hearth, kitchen and table wares, but also the vessels from decoratively different groups, those with painted and sgraffito designs.

Compared to the previous century, the glazed pottery is very different in form, technology and decoration. There is not much variety in shapes. In the group of cooking and food storage vessels a glazed surface usually occurs in one-handled pots, even though it is also observable in some other, less frequent shapes (cat. nos. 22, 23, 25, 27). In the tableware group, prominent glazed shapes are bowls, often with two symmetrical horizontal handles (cat. nos. 1, 16), and ovoid pitchers with circular mouths or pouring lips (cat. nos. 41, 51). There are also numerous flasks (cat. nos. 76, 77), as well as some unusual shapes, such as goblets in imitation of glass vessels (cat. no. 80).

The pottery from Studenica meets the technological and decorative standard of the period, exhibiting features observed in the material previously recovered from monastery and fortified urban sites of medieval Serbia. Thus the glazed kitchenware, above all one-handled pots (fig. 7), finds analogies in the material from the church of St. Peter near Novi Pazar, the monastery of Djurdjevi Stupovi, the castle of Maglič and the fortress of Stalač, while the tableware shows much similarity to the finds from the monasteries of Sopoćani, Gradac and Nova Pavlica, and the castle of Maglič. Some similarities to the pottery from the monastery of the Holy Archangels near Prizren are also observable. These facts speak of a high level of standardisation of the pottery from Studenica, i.e. of product uniformity based on a set of standards for fabrics, techniques of manufacture and decoration, as well as shapes and sizes, i.e. volumes, especially in the case of hearth and kitchen pots. The observations about technological features, i.e. differences in the technology of manufacture, raise the question of the place of production of the Studenica pottery assemblage. The available archaeological data allow some assumptions, but not adequately founded conclusions. A remarkably large quantity of diverse glazed vessels and the distribution of find-spots indicate the regular use, and consequently supply, of hearth pots and table pitchers, and almost in equal proportions. The glazed pots, similar to those from all sites in the environs of Studenica, may have been produced by one or several nearby workshops or, perhaps, at the monastery itself, which is indicated by the discovered elements of kiln furniture.

Monochrome-glazed pottery is practically lacking in the Studenica assemblage, but rather there occurs painted or sgraffito decoration under the glaze. The painted pottery shows only a few designs, all of them created by combining a yellow-green glaze and a white pigment. In the group of vessels painted with a brush there predominate simple designs executed with broad strokes of varying regularity and precision (figs. 9/5, 11, 12), with white slip being applied directly to the surface of the vessel. There is a single bowl where a cross-hatched design is painted in green. Unlike painting with a brush, the splash painting technique uses green over a white slip, and the yellow-green glaze varies in shade and intensity (figs. 10/2, 4, 5). Designs executed in this manner occur almost exclusively on open shapes, bowls and plates.

Similar trends are observable in the sgraffito pottery, especially in decoration (figs. 13–16). Traditional Byzantine models are interpreted simply and quite independently, though following a clear pattern of alternating large (rosettes or upright bands) and small motifs, which are further enhanced with contrasting colours against a light background, green and brown under a yellow glaze. Yet, compared to the chronologically close wares from other Balkan regions, the Studenica pottery appears as quite modest, probably mostly due to little variation in form and decoration. The fact that, unlike those other examples, it comes from a monastic complex and that comparable assemblages in the region of Raška have also been recovered from monastery sites may indicate a line of products intended for communities that valued humbleness and simplicity, while, as may be assumed from comparing Studenica and Stalač, well-established potters specialised in luxury

wares were hired to supply the royal capital and fortified towns. The observed differences may also suggest some other routes and ways of adopting models and motifs of decoration. Also, in the light of this example, the hypothesis about an important role played by experienced potters from major pottery-making centres in the process of medieval Serbian ceramic production developing a character of its own becomes a probable scenario.

Similar assumptions have been made with regard to the sgraffito ware. Certain technological differences among vessels have already been pointed to, coloured sgraffito ware being clearly distinct from the rest of the material. Despite its narrow regional character, the material displays diverse technological and decorative solutions, which indicates potentially several potteries. However, these and other questions concerning the organisation of pottery production in medieval Serbia remain open because of, among other things, the fact that the discovered and processed pottery finds from fortified urban sites make up a quite small sample.

The abovementioned examples and analogies suggest local ceramic industries, which was typical of all late medieval European societies. The recently published initial results of petrographic and physico-chemical analyses of the pottery from the Ras area give clear indications in that direction given the similarity between the glazed pottery fabrics and the locally available clays in mineralogical and chemical composition. In the case of Studenica, there are clear indications that some vessels were made specifically for the monastery: a group of almost identical glazed bowls (four in total) with a relatively large Cyrillic letter 'C' (Roman 'S') incised on the inside (fig. 8). Those are so far the only examples bearing the mark of *ownership* by the monastery of Studenica. The letter was incised using the sgraffito technique, i.e. after the application of the slip and before firing, which means that the vessels were custom made.

On the other hand, the fact that one of those bowls was not fully finished insofar as the protective glaze was not applied necessarily raises the following question: could it not have been that pottery making was organised within the monastic precinct, of course on a scale proportional to the needs of the community? That this could have been the case is suggested by the elements of kiln furniture—clay rods and thin curved objects—found in association in the east part of the precinct. Kilns equipped with such furniture were first identified at Serres in the course of investigation of a pottery which was active in the 13th and 14th centuries. The finds may be considered as clear evidence for pottery making within the monastic complex, but despite the traces of glaze found on some furniture elements it not yet possible to establish with certainty if they can be taken as evidencing the production of tableware or only of unglazed and glazed hearth vessels. A more reliable answer to the question of identifying the production centre that supplied pottery to the monastery should be given by the results of petrographic and physico-chemical analyses expected in the near future.

Apart from being a useful and reliable source of information for ceramic studies, the Studenica pottery assemblage is as useful a source for the study of various phenomena relating to economic flows in medieval Serbia. By its technological, formal and decorative features it falls among reference collections of medieval 13th to mid-15th century pottery. What adds further to its importance is the considerable quantity of diverse glazed vessels intended for different uses and occasions. The types and quantities of these vessels in archaeological contexts speak of the monastic household's active role in trade flows, domestic as well as foreign, which implies its financial ability to procure and replenish its pottery stock. On the other hand, viewed independently as a group exhibiting a clear set of standards, it speaks of a sophisticated milieu that kept abreast of contemporary technological developments. The glazed pottery—be it kitchen and hearth ware, which is based on earlier local traditions in formal terms, or tableware, which incorporates European and west-Mediterranean elements—is essentially Byzantine and constantly draws inspiration from that circle of craftsmanship and art. On the whole, it reflects not only the tradition it sprang from but also an openness to contemporary technological and artistic trends in pottery making. Hence it reflects, indirectly, both the growing economic strength of the state in which Studenica was the foremost dynastic foundation and the position of Serbia on the political scene of medieval Europe.

List of illustrations:

- Fig. 1. Shards of the sgraffito plate, 12th century
- Fig. 2. Bowls decorated in splash painted (marble) technique, first half of the 13th century
- Fig. 3. Green-glazed bowls, 13th century
- Fig. 4. Shards of bowls (platters) with a fish design, 13th century
- Fig. 5. Shard of proto-maiolica bowl, 13th century
- Fig. 6. Yellow-glazed bowls, late 13th century
- Fig. 7. Glazed hearth pots, 14th–early 15th centuries
- Fig. 8. Bowls with the marks of *ownership* by the monastery of Studenica, 14th centuries
- Fig. 9. Shards of the white painted wares, 14th–early 15th centuries
- Fig. 10. 1, 2, 4, 5) Painted vessels; 3) Sgraffito bowl, 14th–early 15th centuries
- Fig. 11. White painted jugs, 14th–early 15th centuries
- Fig. 12. Sgraffito plate with circle motif, 14th–early 15th centuries
- Fig. 13. Sgraffito ware, 14th–early 15th centuries
- Fig. 14. Selection of sgraffito patterns, 14th–early 15th centuries
- Fig. 15. Sgraffito decoration on the bowl exteriors, 14th–early 15th centuries
- Fig. 16. Glazed pottery from the Monastery Studenica, 14th–early 15th centuries

9 788662 990167

9 788680 093963

